

ОСОБИСТІСНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ПІДЛІТКІВ З ДЕЛІНКВЕНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ В РЕФЕРЕНТНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Становлення особистості періоду дорослішання відбувається у складних соціальних умовах. Зміни, що мають місце в житті нашого суспільства, з особливою гостротою актуалізують проблему готовності до свідомого вибору власної життєвої позиції, максимальної реалізації особистісних можливостей та прагнень і, як наслідок, адекватних способів самоствердження та самовизначення. Перш за все, це стосується підлітків, перед якими проблема вибору життєвого, смислового, ціннісного, професійного шляху досить гостро постає в нових соціально-економічних умовах. Специфічними властивостями особистості підліткового віку є здатність до відокремлення від дорослих та орієнтація на референтну групу однолітків. У процесі міжособистісної взаємодії в останній, з'являються нові нормативи і правила, які регламентують поведінку підлітків. Створення таких неформальних угруповань, з одного боку, може призвести до самовизначення підлітків у просоціальних об'єднаннях, зокрема активізуватися його діяльністю в гуртках, турпоходах, спортивних секціях тощо, а з іншого – самовизначення в асоціальних об'єднаннях, що гальмують розвиток його особистості. Слід зазначити, що більшість підлітків, які мають неадекватні форми взаємодій, схильні до включення в неформальні об'єднання. Такі об'єднання можуть сприяти референтному самовизначенню підлітків. Для більшості делінквентних підлітків референтне середовище характеризується асоціальним спрямуванням. У його межах підлітками засвоюються негативні норми тієї субкультури, до якої вони належні. Крім того, підлітки приймають ролі, правила поведінки, мову, стиль, символіку, які визнаються в цій субкультурі. Процес самовизначення підлітків у межах зазначеної субкультури, може призводити їх до того, що вони здійснюють ряд асоціальних вчинків і дій, які треба означувати як агресивно – насильницькі, що спрямовані супроти Інших, і які принижують їхню гідність. Це бійки, підпали, прояви садизму, хуліганства, нанесення тілесних ушкоджень, дрібні крадіжки, вимагання. У більшості з делінквентів спостерігаються прагнення до матеріального збагачення. У зв'язку з цим *метою* нашої статті є визначення особливостей особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою в референтному середовищі. Нашим завданням є обґрунтування засобів їхнього особистісного самовизначення.

У вітчизняній психології поняття «самовизначення» розглядається як свідомий акт

виявлення та утвердження власної позиції зростаючої особистості у проблемних ситуаціях, її готовність усвідомлено й самостійно планувати та реалізовувати перспективи свого розвитку. Самовизначення також інтерпретується як процес активного осмислення особистістю власного місця в довколишньому середовищі, суспільних відносинах та з'ясування нею сенсу життя на основі особисто створеної системи ціннісних орієнтацій. Цей феномен пов'язаний зі здатністю до свідомого визначення основних ліній власного розвитку, співвідношення себе з реаліями світу в теперішньому часі та просторі й з конкретними суспільно-історичними та індивідуальними умовами буття [6, 8, 10].

У традиційній психології ще Л. Божович виявила, що самовизначення з'являється наприкінці перехідного віку, починаючи від старшого підліткового і завершується ранньою юністю та обумовлюється логікою особистісного й соціального розвитку в період дорослішання. Вчена наголошувала, що цей психічний феномен є новоутворенням, адже підліток поряд з розумінням свого внутрішнього світу намагається збагнути своє призначення в житті, конкретне місце в довколишньому середовищі. Потреба в самовизначенні розглядалася Л. Божович, як мотив формування смислової системи, в якій поєднуються уявлення про світ, про себе, а отже, смисл власного існування. Крім того, у цьому віці самовизначення характеризується спрямованістю в майбутнє та двоплановістю: воно здійснюється через діловий вибір професії і через загальний, позбавлений конкретності, пошук смислу свого існування [2].

На думку сучасного дослідника В. Сафіна, самовизначення є відносно самостійним етапом соціалізації, сутність якого полягає у формуванні в особистості усвідомлення мети й сенсу життя, готовності до самостійної життєдіяльності на основі співвідношення своїх бажань, наявних якостей, можливостей і вимог, що висувуються до неї довколишніми й суспільством. Учений акцентує увагу на тому, що самовизначення особистості неможливе поза усвідомленням нею свого місця в групі, колективі, поза наявністю в неї чіткої позиції у групових стосунках, поза організованим процесом самовиховання, що включає самооцінку і взаємооцінку, які забезпечують ефективність саморегуляції [8].

А. Мудрик розглядав поняття особистісного самовизначення у взаємозв'язку з процесами самопізнання, самооцінки, формування світогляду і знаходження власної позиції. На його думку, пошук власного місця в навколишньому просторі відбувається через процес відокремлення, у формі

внутрішнього діалогу людини з самою собою, з довколишніми й зі світом, як цілим [6].

На наше переконання, самовизначення – це відносно самостійний етап соціалізації, сутність якого полягає в усвідомленні зростаючою особистістю мети й сенсу життя, її готовності до самостійної життєдіяльності на основі співвіднесення своїх бажань, наявних якостей, можливостей та вимог, поставлених до неї з боку оточуючих і суспільства.

Розглянемо особливості особистісного самовизначення делінквентних та "звичайних" підлітків. Як стверджують психологи (Г. Бочкарьова, Є. Заїка, Н. Кредун, А. Ячина, М. Бабаєв та ін.), підлітки з делінквентною поведінкою, як правило, самовизначаються в неадекватних проявах поведінки, конфліктних взаєминах з дорослими, вчителями, батьками та орієнтуються на референтну групу однолітків, що характеризується асоціальним спрямуванням. Підлітки зазначеної категорії переважно демонструють агресивність, що має специфічні, притаманні лише цьому вікові психологічні особливості, до яких слід віднести високу „афективну зарядженість" поведінкових реакцій, імпульсивний характер реагування на ситуацію фрустрації, високий рівень готовності до застосування як емоційної (ворожої), так і інструментальної агресії, яка постає як засіб задоволення потреби в спілкуванні, самовизначенні й самоствердженні та досягненні значущої мети [1, 3].

Так, на думку, Т. Молодцової та С. Белічевої "звичайним" підліткам притаманна наявність позитивно-орієнтованих життєвих планів і професійних намірів, здатність критично, у відповідності з нормами моралі і права оцінювати власні дії та вчинки навколишніх, чітко сформовані пізнавальні інтереси та вольові якості [9].

Згідно з нашими міркуваннями підліткам, які не мають труднощів в особистісному самовизначенні, властивий потяг до позитивних форм самовизначення та самоствердження. Ці форми проявляються у відповідальному ставленні до праці та навчання, цілеспрямованості та продуктивності, самореалізації у позашкільних захопленнях (спорт, хобі тощо). Вони також зорієнтовані на соціально позитивного лідера, виявляють стійкість до негативних впливів середовища, що полягає в реакції негативної імітації, адекватних реагуваннях на психотравмуючі ситуації.

Повертаючись до теми нашої статті, акцентуємо увагу на самовизначенні підлітків у межах референтного середовища. Так, за позицією, Є. Борисової та Р. Валуєва, підліткам з делінквентною поведінкою властиве самовизначення в референтних групах однолітків, які нерідко є асоціально спрямованими. Прагнення належати до таких груп зумовлюється можливістю пізнання себе, набуття

досвіду та власного стилю поведінки [9].

В. Медведєв наголошує на зовнішній привабливості референтного середовища для делінквентних підлітків, що полягає в можливості усунення стану відчуження та ізоляції, забезпеченні психологічної підтримки та захисту, самовизначенні й самоствердженні, елементах незвичайності та таємничості, конспіративності, екстремально-романтичних ситуаціях, знятті абсолютної більшості правових та моральних обмежень і заборон, доступності до будь-якої інформації, насамперед, інтимно-приватної та "дорослої". Вчений звертає увагу на самовизначення делінквентних підлітків у межах неформальної субкультури завдяки "сленгу", який є найбільш динамічним та легкозасвоюваним елементом цього середовища і виступає як засіб задоволення потреби у спілкуванні. Особливостями сленгу підлітків є зловживання брутальними, нецензурними словами та виразами [5].

А. Мазурова досліджувала сленг, що діє в неформальних молодіжних об'єднаннях. Вона виділяє декілька його видів, зокрема, сленг молодіжних угруповань, які надають перевагу певному стилеві в музиці; сленг хіпі; сленг, властивий кримінальним субкультурам; сленг рокерів, в якому переважають назви технічних пристроїв та сленг металістів, що є подібним до музичного, оскільки їхні об'єднання створюються через наявність спільних інтересів у музиці [7].

На думку, А. Ушатікова, самовизначення підлітків в асоціально спрямованому референтному середовищі проявляється через такі взаємопов'язані атрибути неформальної субкультури: традиції та звички, загальне оформлення зовнішності, татування, жаргон, прізвиська, умовно-конспіративне спілкування. Психологічний зміст цієї субкультури полягає в культурі фізичної сили, беззаперечному підкоренні слабшого сильнішому, зневажливому ставленні до осіб протилежної статі, знеціненні "чесної" праці, неповазі до життя та здоров'я, занятті азартними іграми, вживанні алкоголю та наркотиків [4].

В. Степанов розрізняє конструктивні та неконструктивні неформальні об'єднання підлітків. На думку вченого, конструктивні неформальні об'єднання виступають за збереження пам'яток історії та культури, захист природи, фізичне та психічне здоров'я. А до неконструктивних об'єднань належать підлітки, діяльність яких пов'язана з антисоціальними групами, зокрема, правопорушниками, наркоманами, хуліганами. В. Степанов також виокремлює правоекстремістські та лівоекстремістські молодіжні угруповання референтів. Діяльність правоекстремістських має свою ієрархічну структуру, і пов'язана з проповіданням неонацизму. У таких групах підлітки самовизначаються за рахунок атрибутів і ритуалів, які притаманні цій субкультурі. В атрибутах одягу переважають чорні куртки, білі

сорочки та кирзові чоботи. Розповсюдженими є татування, якому властива фашистська символіка та культ сильної особистості, а також расизм, шовінізм та інтерес до чорної магії. Іноді ці угруповання можуть перетворитися на соціально небезпечні через залучення до їх складу дорослих, діяльність котрих пов'язана з асоціальними вчинками. Молодіжні групи лівоекстремістського типу характеризуються неприязним ставленням до прихильників західної культури та ідеології. У межах таких об'єднань самовизначення підлітків відбувається за рахунок наслідування зовнішнього вигляду її членів, зокрема, зачесаного назад волосся та нагрудних знаків із зображеннями радянських партійних та державних діячів [9].

I. Невський наголошує на способах самовизначення та самоствердження підлітків у неформальних об'єднаннях, які полягають в атрибутах одягу, групових ритуалах, чітко виражених інтересах до ігрових видів діяльності, які є типовими для цих об'єднань [7].

А. Файн виділяє такі способи самовизначення підлітків у неформальних молодіжних об'єднаннях:

1) "**xіпі**", що переймають атрибутику зазначеної субкультури. Зокрема, стиль одягу (рвані джинси, светри та футболки, нерідко з написами англійською мовою), зачіски (довге волосся – "хайр", на лобі зазвичай знаходиться пов'язка – "хайратник"), прикраси – "феньки" (браслети на руках, намиста на шії, хрестики, зображення знаків зодіаку, черепів);

2) "**панки**", зовнішній вигляд яких викликає відразу. Він зазвичай проявляється в специфічному гребені на голові, який закінчується великим чубом, а також різноманітних стилях одягу. Жаргон панків – нецензурні слова, а поведінка носить демонстративний та непристойний характер. Їхні вчинки є протиправними і проявляються в пограбуваннях та різних формах насилля з метою завдання шкоди особистості, а не для задоволення матеріальних потреб. Вони також вживають наркотичні речовини;

3) "**мажори**", які носять одяг лише західних країн. Нерідко такі речі вони виготовляють самі. Подібні вироби на сленгу „мажорів" називаються „самопал" або „пальба". Такі об'єднання виступають проти вживання наркотичних речовин, деякі з них активно займаються спортом;

4) "**реднеки**", які наслідують стиль поведінки "мажорів". Їх сленг переважно англомовний, наприклад, "шужи" – взуття, "прайс" – ціна, "сайз" – розмір. Вони віддають перевагу заняттям спортом, зокрема, легкій атлетиці та різноманітним видам боротьби.

Також А. Файн серед неформальних молодіжних об'єднань виділяє об'єднання, які віддають перевагу захопленням специфічними заняттями. Це групи

"брейкерів" (прихильники брейк-дансу), "скейтбордисти" (катаються на спеціальних досках – "скейтбордах") та рокери (їздять на мотоциклах) [7]. Л. Радзіховський виділяє неформальні об'єднання груп-сателістів, які об'єднують прихильників, певного музичного жанру, ансамблю або спортивної команди, яких називають "фанатами". Відомими є прихильники А. Пугачової, В. Леонтьєва, ансамблів "Модерн Токінг", "Бітлз" і т. ін. Вчений також наголошує, що найбільше прихильників серед підлітків має такий музичний напрям як "хеві метал" (металічний рок). Серед металістів схильними до правопорушень є прихильники ансамблів "спід метал", зовнішній вигляд яких демонстративний та агресивний. Це чорний одяг, велика кількість металу на грудях та напис "сатана" іноземною мовою. Вони проповідують культ сатани та підтримують ансамблі, в яких переважає насилля та жорстокість. Такі об'єднання схильні до здійснення хуліганських вчинків. Мотивом участі в них є привабливий модний одяг та бажання за рахунок цього прикрити ним свої протиправні дії [7].

В. Овчинський акцентує увагу на об'єднаннях, які мають ігровий характер. Підлітки, які належать до таких груп самовизначаються завдяки специфічному стилю в одязі (чорні куртки, білі сорочки, взуття на підборах) та зачісках (вибриті скроні, світлий колір волосся), татуваннях, вживанні алкогольних напоїв та палінні. Ці об'єднання мають чітко сформовані групові ритуали та традиції, складну систему посвячення, яка має хуліганський характер (закріплюється кров'ю) та власну ієрархічну структуру [7].

I. Сундієв дослідив самовизначення підлітків у неформальному середовищі за допомогою татування. На думку вченого, їх наносять недостатньо інтелектуально розвинені підлітки, яким важко знайти шляхи самоствердження та самовизначення в колі однолітків. Найбільш поширеними серед татувань він виділяє такі: крила, що є демонстрацією зацікавленості героїчними професіями, перша буква імені, цифри та хрестики, що вказують на самостійність [7].

Таким чином, підлітки з делінквентною поведінкою самовизначаються через неадекватні прояви поведінки, зокрема, конфліктні взаємини з дорослими, учителями й батьками. Вони також зорієнтовані на референтну групу однолітків, яка в більшості випадків має асоціальний характер. У таких об'єднаннях підлітки самовизначаються та самоутверджуються через наслідування атрибутів неформальної субкультури, таких як групові ритуали, традиції та звички, загальне оформлення зовнішності, татування, жаргон, прізвиська, умовно-конспіративне спілкування. Психологічний зміст цієї субкультури полягає в культові фізичної сили, беззаперечному підкоренні слабшого сильнішому, зневажливому ставленні до осіб протилежної статі, знеціненні "чесної" праці, неповазі до життя та здоров'я, занятті азартними іграми, вживанні алкоголю та наркотиків, здійснення хуліганських вчинків.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бабаев М.М.* Исследование возрастных психологических особенностей и проблема ответственности несовершеннолетних правонарушителей // Советское государство и право, 1996. – №13. – С. 65-71.
2. *Божович Л.И.* Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
3. *Бочкарева Г.Г.* Зависимость преступного поведения несовершеннолетних правонарушителей от их податливости групповому влиянию // Вопросы судебной психологии, 1971. – № 15. – С. 58-59.
4. Криминальная психология: Учебн. пособие / Авт.-сост. А.И. Ушатиков, О.Г. Ковалев. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2007. – 496 с.
5. *Медведев В.С.* Кримінальна психологія: Підручник. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
6. *Мудрик А.В.* Современный старшеклассник: проблемы самоопределения. – М.: Знание, 1977. – 64 с.
7. Психологические проблемы изучения неформальных молодежных объединений: Сб. науч. тр. / Редкол.: Д.И. Фельдштейн, Л.А. Радзиховский, А.И. Мазурова. – М.: изд. АПН СССР, 1988. – 160 с.
8. *Сафин В.Ф.* Психология самоопределения личности. – Свердловск: Изд-во Свердловского пед. ин-та, 1986. – 142 с.
9. *Степанов В.Г.* Психология трудных школьников: Учебн. пособие для студ. высш. учебн. завед. – 7-е изд., – М.: Академ, проект; Трикста 2004. – 560 с.
10. *Фельдштейн Д.И.* Психология воспитания подростка. – М.: Знание, 1978. – 48 с.

Подано до редакції 22.02.08

РЕЗЮМЕ

У статті дано теоретичний аналіз літературних джерел з проблеми особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою. Акцентується

акцент на способах особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою.

Ключові слова: особистісне самовизначення, неформальна субкультура.

делінквентна поведінка, референтне середовище,

РЕЗЮМЕ

В статье осуществлен теоретический анализ литературных источников по проблеме личностного самоопределения подростков с делинквентным

поведением. Ставится акцент на способах личностного самоопределения подростков с делинквентным поведением.

Ключевые слова: личностное самоопределение, делинквентное поведение, референтная среда, неформальная субкультура.

SUMMARY

The article presents theoretical analysis of literary sources on the problem of personal self-determination of teenagers with delinquent behaviour. It emphasizes

some ways of personal self-determination with delinquent behaviour.

Keywords: personal self-determination, delinquent behaviour, referent environment, informal subculture.